

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (1990 - 2004 р.р.)

Томенко М.В.

*доктор політичних наук, професор кафедри політології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

В статті проаналізовано формування політичного режиму в Україні в період 1990-2004р.р. Автор приходиться до висновку, що в цей період в суспільстві домінуючими були дві протилежні тенденції: одна – в сторону демократизації суспільства, а інша – обґрунтування необхідності авторитарного режиму з метою наступного економічного розвитку. Разом з тим, сьогодні будь-які спроби запровадити такий режим за сучасних умов виглядатимуть штучно і протиприродно.

В статье проанализировано формирование политического режима в Украине в период 1990-2004 г.г. Автор приходит к выводу, что в этот период в обществе доминирующими были две противоположные тенденции: одна - в сторону демократизации общества, а другая - обоснование необходимости авторитарного режима с целью последующего экономического развития. Вместе с тем, сегодня любые попытки ввести такой режим в современных условиях выглядят искусственно и противоестественно.

The article analyzes the formation of the political regime in Ukraine in the period 1990-2004 gg. The author concludes that in this period of dominance had been two opposing trends: one - in the direction of democratization of the society, and the other - the rationale for the authoritarian regime in order to further economic development. However, today, any attempt to introduce such a regime in the present conditions appear artificial and unnatural.

Ключові слова: демократія, тоталітаризм, авторитаризм, політичний режим.

Постановка проблеми. Рефлексія історії є невід'ємною ознакою здорового суспільства. При цьому особливо важливим є аналіз тих інститутів, які в минулому в силу різних обставин негативно впливали на розвиток всього суспільства. Одним з таких інститутів є інститут політичного режиму. Адже саме характер і тип політичного режиму держави характеризують процес реалізації конституційних приписів в реальне життя. За своєю суттю політичний режим є однією з основних ознак, з якими працюють дослідники під час державознавчих досліджень. Серед вітчизняних науковців, які у своїх дослідженнях звертаються до проблеми політичного режиму сучасної України, заслуговують на увагу роботи Є. Головахи, П. Кутуєва, І. Бекешкіної, С. Рябова, М. Сазонова, В. Головченка, В. Кампо, А. Колодія, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, А. Крусян, І. Словської, І. Куненко тощо.

У цілому категорія політичного режиму описує владу, відбиває методи реалізації влади і визначає головним чином характер взаємин держави з суспільством і громадянами. Головні особливості політичного режиму полягають у тому, що його змістовні характеристики не є тотожними моделі, унормованій у Конституції, хоча й ґрунтуються на них. У загальному розумінні політичний режим визначається "вживаними процедурами та способами організації і здійснення владних функцій, стилем прийняття рішень, відносинами між державою та громадянами" [1, с. 563]. Втім наша увага буде зосереджена насамперед на українському шляхові, досвіді розбудови сучасної демократичної держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Період боротьби за власну державу та перші роки з часу її проголошення визначили домінуючі національні перетворення і демократичного політичного режиму для діяльності абсолютної більшості політичних і громадських інституцій в Україні. Ця світоглядна спільність передувала створенню національно-демократичного блоку як єдиного спільного опозиційного об'єднання у державі, який був опонентом комуністам та їхнім прихильникам під час виборчої кампанії до Верховної Ради України восени 1988 – навесні 1989 року. Саме "Демократичний блок" (так звалось це передвиборне об'єднання) і створив опозицію – "Народну Раду" у Верховній Раді України в кількості 125 депутатів, яка розпочала парламентську боротьбу за проголошення незалежної демократичної держави.

Акцентуємо увагу на тому, що на той час в Україні ще не було серйозних наукових чи політичних дискусій про реальність шляху від тоталітаризму до демократії. Роботи зарубіжних, зокрема російських політологів, де вони обґрунтовували необхідність певного етапу авторитаризму як перехідного від тоталітарного минулого до демократичного

майбутнього, обговорювалися до певної міри українською елітою, проте не були сприйняті як реальні.

Ідея незалежної демократичної держави стала визначальною в перших документах нової України: Декларації про державний суверенітет (1990, 16 липня), Акті про державну незалежність (1991, 24 серпня), проєкті Конституції України. Саме ця формула характеризувала за-гальну тональність напередодні та під час проведення референдуму і виборів Президента (1991, 1 грудня). Шість кандидатів у президенти (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський), за винятком О. Ткаченка, що агітував за соціалістичну Україну, зробили два поняття – незалежність і демократія – наріжними у своїх передвиборних програмах. Переможець першої президентської кампанії Л. Кравчук вирішив, що саме цей принцип, який пройшов випробування виборами, зможе служити за національну ідею суспільства та консолідувати різноманітні соціальні групи й регіони.

Таким чином, принцип "незалежної демократичної держави", який ніхто не брав під сумнів, став стрижневим в українському політичному житті. Виняток становили крайні угруповання прокомуністичної орієнтації (вони сповідували "диктатуру пролетаріату" чи "державу трудящих") та націонал-радикальні об'єднання (що обстоювали "національну диктатуру" чи "національно-корпоративну державу").

Проте згадана теза з часом почала сприйматися не як аксіоматична. Перегляду підлягали не лише принципи форм правління та державного устрою, а й тлумачення типу політичного режиму. Політики та вчені в Україні після кількох років змушені були констатувати, що ідея "розбудови незалежної демократичної держави" дуже розпливчата та неадекватно сприймається суспільством. Адже "незалежна держава" може розглядатися у різних системах суверенітету із різним ступенем інтеграції та принципами формування її інститутів. У той час і демократія стала політичним гаслом принципово різних ідеологічних угруповань. Усе це, помножене на соціально-економічну і політичну кризу в державі, з одного боку, призвело до дискредитації названих понять, з другого, – провокувало обговорювати нові варіанти вибору політичного режиму.

Тоді, із початку 90-х років, у політичних дискусіях стає модною тема авторитаризму в Україні [2]. Найрізноманітніші партійні та громадські структури за умови соціально-економічної і владної криз у державі почали обговорювати ідею ймовірного варіанта використання принципів авторитарного політичного режиму. Чи не найактивніше ця ідея обговорювалася влітку – восени 1993 р. За час дискусії можна було виокремити дві ідеологічно різні мотивації авторитаризму: класову та національну і, відповідно, два різних угруповання його прихильників. Прихильники першого напряму обстоювали необхідність призупинити ринкові процеси та пропонували кардинальний перегляд системи економічних відносин "в інтересах трудящих". Перерозподіл власності та подальші економічні дії мали, на їхню думку, ґрунтуватися на засадах пріоритету інтересів трудящих. Прихильники національного авторитаризму обрали за основу свого політичного вибору гасло "збереження держави за будь-яку ціну". Кількість прихильників такого стабілізаційного авторитаризму задля збереження та зміцнення національної держави збільшилося і за рахунок представників національно-демократичного табору, частина з яких розраховувала на президентських виборах влітку 1994 р. на перемогу харизматичного національного лідера, якою для багатьох бачився генерал К.Морозов. Проте після його поразки на виборах до Верховної Ради України по Артемівському виборчому округу №1 міста Києва цей варіант було відкинуто.

Необхідно зазначити, що команда Л. Кучми під час виборів 1999 року скористалася з настроїв про необхідність сильної влади. Недаремно головними гаслами Президента Кучми у передвиборний період були: від хаосу – до порядку в державі; формування сильної влади; безкомпромісна боротьба з мафією та корупцією [3]. В той час саме це стало одним з чинників того, що репрезентанти ідеї класового авторитаризму (після поразки лідера Соціалістичної партії України О. Мороза) та національні авторитаристи проголосували за Л. Кучму (наприклад, активна підтримка його кандидатури головою УКРП С. Хмарою).

Реальний суспільний стан змусив частину представників центристського табору відповідно відреагувати – створити напрям економічного авторитаризму. Цей підхід і досі остаточно не сформульований. У різноманітних наукових дослідженнях політичного характеру час від часу знаходимо фрагменти акцентування української приреченості на авторитаризм. Парадоксально, що прихильниками цієї тези стали і представники центристських політичних партій. "У випадку нашого перехідного стану, напевне, справедливою є думка про те, що перехід від тоталітаризму до демократії можливий через авторитаризм... Оскільки немає і не може бути чудодійного еліксиру, здатного швидко вилікувати таке хворе суспільство, як наше, дедалі більше дослідників та політиків

схиляються до думки, що перехід від тоталітаризму до демократії можливий лише через авторитарну форму влади. Цей висновок обумовлений реаліями, що мають місце в усіх сучасних перехідних суспільствах" [4, с. 45]. Такі зазначені розмірковування були характерні для багатьох українських політиків та науковців у цей період.

Наприклад, протягом 1995–1996 рр. обґрунтуванню цього служило так зване "чилійське диво", що виконувало роль демонстрації позитивного досвіду економічних реформ на основі авторитарного режиму правління. Новий імпульс до обґрунтування перехідного авторитарного періоду з'явився під час обговорення ідеї Конституційного Договору. Водночас досвід функціонування інституту президентства як домінуючого в політичній системі та структурі державної влади не переконав у його ефективності. В останній період конституційної дискусії робилася чергова спроба нормативного закріплення елементів авторитарного політичного режиму. Наприклад, проект Конституції України від 24 лютого 1996 року передбачав заборону формування партійних фракцій у представницьких органах місцевого самоврядування, певне обмеження свободи слова тощо. Тоді чергова спроба унормування в Україні принципів авторитаризму була зупинена парламентським ухваленням Основного Закону 28 червня 1996 року. Пізніше ухвалення змін до Конституції 2004 року стали компромісним кроком щодо недопущення наявних авторитарних тенденцій.

Головними аргументами репрезентантів ідеї авторитаризму на протязі формування українського досвіду конституційного будівництва були такі тези. По-перше, вважають вони, історичний досвід засвідчує, що шлях від тоталітаризму до демократії лежить тільки через авторитаризм і спроби обминути у розвитку послідовні суспільні етапи закінчуються фатально. По-друге, на їхню думку, в умовах перехідного етапу принципово важливо створити сильну виконавчу владу і, якщо можливо, зняти негативний вплив різноманітних політичних факторів на процес реалізації економічних реформ. Таким чином, логічно було б на певний час заборонити або мінімізувати діяльність партій, громадсько-політичних організацій, проведення публічних заходів: мітингів, страйків тощо. По-третє, за сучасних умов із трьох факторів – соціального, політичного та економічного – найбільш суттєвим є останній, який створює передумови подальшого забезпечення соціальної стабільності та політичної демократії. Виходячи з цього, треба зафіксувати пріоритет економіки, створивши усі умови для того, щоб вона розвивалася, а також зняти авторитарним методом усі політичні та соціальні перешкоди на час реалізації реформ. По-четверте, демократія передбачає адекватне сприйняття її інститутів та підготовленість громадян до функціонування даної системи відносин. Українське ж суспільство через різні причини сьогодні не готове сприймати демократичні цінності.

Політична дійсність того періоду засвідчила, що в Україні одночасно функціонували і деякі ознаки авторитарного, навіть тоталітарного режимів. Зокрема, це окремі намагання перетворити інститут президентства на самодостатній і найважливіший суб'єкт політичної системи, забезпечити владний контроль над засобами масової інформації, спекулювати на історичній пам'яті українського народу тощо. За таких умов (якщо виходити із розуміння адекватного стану українського суспільства) спроба використати авторитаризм як стабілізаційний, перехідний період до демократії має багато шансів і сьогодні перерости в певну форму тоталітаризму як найближчу до нього і до стану суспільства в запропонованій вище схемі типів політичних режимів.

Отже, типи політичного режиму, найбільш властиві реальному стану теперішнього суспільства, – демократичний і тоталітарний. Вибір альтернативи фактично зводиться лише до цих двох варіантів. Уперше цей аналіз був запропонований автором у 1994 році, а з новими фактами і відповідним аналізом обґрунтовувався на протязі останніх років [5]. Подальший перебіг подій підтвердив слушність вищезгаданих висновків. Зрозуміло, що нині за будь-яких умов трансформування до певного "чистого" політичного режиму не буде реалізоване. Але вищезначений аналіз як загальна формальна схема підтверджує оптимальність поступу все ж таки до демократичного політичного режиму. Проте ця теза не суперечить можливим різним шляхам становлення сильної виконавчої влади в системі демократичного політичного режиму. Маємо приклади світового досвіду, зокрема, позитивні приклади реалізації економічної політики з сильною та ефективною виконавчою владою в межах парламентської моделі.

Із погляду проблем у взаємодії держави з громадянським суспільством важливо створити ефективну систему виконання формалізованих у законодавстві правил і принципів. Зокрема, що стосується ставлення до акцій громадянської активності та непокори, необхідно вдаватися до апробованого правового механізму регулювання трудових суперечок, страйків, мітингів – максимально використовувати методи узгодження між державними, приватними та профспілковими і громадськими інституціями. Що ж до діяльності партійно-політичних

громадських об'єднань, то їх наявність формує збалансовану систему протидії (влада – опозиція), а це створює передумови до ухвалення оптимальних державних рішень.

Важлива проблема, з якою зіткнулася наша держава з набуттям незалежності, полягала у тому, що громадяни, позбавлені належного досвіду та підготовки сприймати демократичні цінності, потенційно здатні прийняти стереотипи тоталітаризму. Але за таких умов зупинитися на півдорозі або повернутися в історичне минуле набагато гірше, ніж провадити послідовну діяльність із створення реальних демократичних інститутів та громадських передумов адекватного сприйняття цінностей демократичного суспільства. Із цим на одне з чільних місць висувається питання належної виваженої національної інформаційної політики нашої держави.

Поза тим аналіз типології авторитарних політичних режимів засвідчує, що обов'язково має існувати низка передумов, аби ці режими функціонували [6, р. 129]. Серед найсуттєвіших – легітимність керівника держави та ідеології (стратегії), якої дотримується цей лідер. Спроба перетворити Л. Кучму на харизматичну фігуру, на думку автора, не мала підстав. Він переміг, застосувавши принципи антитехнологій виборчої кампанії, під час застосування яких президентська команда не змогла запропонувати певну ідеологію суспільного розвитку та конкретну програму дій.

Разом з тим спроба Л. Кучми свого часу оприлюднити ідеологію соціально-економічних реформ як консолідуючу ідею українського суспільства викликала різну реакцію політичних угруповань. Найцікавіше те, що серед серйозних опонентів ідеології Президента були представники лівої течії – ті, що склали значну групу його виборчого електорату. До речі, соціологічні дослідження фонду "Українська перспектива", проведені на початку 1995 року у місті Києві [7], ілюстрували слушність цієї тези. На запитання "Чи потребує Україна тимчасового авторитарного режиму на взірць піночетівського?", 52 % відповіли "ні", 25 % – "так". Цікаво, що до числа прихильників авторитаризму входили 80 % симпатиків націонал-радикалів та 52 % прихильників комуністів і соціалістів. Це також підтверджує нашу попередню думку про характер українського авторитаризму.

Незважаючи на окреме зниження тенденції схильності до авторитаризму в середині 90-х років, з того часу соціологи почали фіксувати певні суспільні симпатії у бік авторитаризму. Наприклад, у матеріалі "Авторитаризм і демократія у сучасному суспільстві" [8] Н. Паніна доходить висновку, що "велика поширеність патерналістських установок укупі з декларативним запереченням соціалістичних цінностей є доволі серйозним ґрунтом, на якому росте потреба в "міцній руці"". Приміром, близько половини населення України (53 %) у той час погоджувалися з твердженням, що "кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони й дискусії". За 10 років соціологи констатують, що тенденції руху до авторитаризму в Україні так само сильні, як прагнення до демократії. Такого висновку, за результатами опитувань, дійшли соціологи Фонду "Демократичні ініціативи" та фірми "Ukrainian Sociology Service" [200].

Висновки. Певна двозначність таким чином зберігається у поглядах громадян стосовно проблеми застосування авторитарного режиму до цього часу. А сама проблема авторитаризму в українських дискусіях дотепер не дістала адекватної наукової оцінки та відповідних політичних висновків. За таких обставин залишається можливим владне застосування тих чи інших принципів авторитарної моделі. Хоча, на думку автора, в Україні нині відсутні серйозні об'єктивні чинники та передумови до застосування авторитарного політичного режиму. Будь-які спроби запровадити такий режим за сучасних умов виглядатимуть штучно і протиприродно.

Отже, маємо констатувати необхідність підвищення уваги науковців (юристів, політологів та інших суспільствознавців) до питання приведення політичної дійсності у відповідність до Конституції України. Основний Закон нашої держави має не тільки демократичний характер, але й містить прогресивні прямі демократичні норми, що можуть скласти основу подальшого позитивного розвитку нашої держави. Головним питанням в житті нашої країни залишається розв'язання певного дуалізму, який полягає у високій привабливості окремих авторитарних інструментів у вищих посадових осіб держави та відсутності ефективного механізму впровадження та контролю за виконанням демократичних конституційних приписів.

Як і раніше, важливими супутніми завданнями, які потребують негайної реалізації у контексті розвитку конституціоналізму в нашій країні, залишаються: приведення законодавства у відповідність з текстом Конституції України; спрямування зусиль державних і недержавних інституцій на реалізацію норм Конституції; формування сучасної правової культури громадян, працівників державних органів та служб, за якої Конституція України обґрунтовувалася б як важлива соціальна цінність.

Література

1. Режим політичний / Політологічний енциклопедичний словник / [Упорядник В.П. Горбатенко]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 563.
2. Томенко М. Лікарі прописали Україні авторитаризм / Томенко М. // Огляди, коментарі, прогнози. [Щотижневик УНІАН]. – 1992. – № 4.
3. Довідник до президентських виборів в Україні. – К. : Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), 1999. – 120 с.
4. Журавський В.С. Україна політична: переступити через прірву / Журавський В.С. – К. : Логос, 1995. – 208 с.
5. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії / Томенко М. ; [Фонд "Українська перспектива"]. – К., 1995. – 103 с. – (Політичні студії; Вип.2).
6. Funderbank Ch. Political ideologies: Left, Center, Right / Funderbank Ch., Thababen R. – New York, 1989.
7. Сучасна ситуація в Україні у світлі громадської думки киян [Прес-реліз]. – К.: Фонд "Українська перспектива". – 1995. – 3 лютого.
8. Політичний портрет України // Бюлетень фонду "Демократичні ініціативи". – 1996. – № 17.
9. Лігостова О. Україна між демократією та авторитаризмом / Лігостова О. // Голос Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/archive/2006-12/2006-12-18-voa4.cfm?moddate=2006-12-18>. – Назва з екрану.